

جدید دور دی صوفی شاعرہ شکیلہ جبین

Abstract:

This research article is an effort to highlights the creative talent of the Sufic personality of Shakila Jabeen. Her Sufic Punjabi poems filled the gap of classical poets. Poems tries to point out every layer of attachment and devotion to Allah Almighty. Mysticism is the science of realities and states of experiences. Sufi purifies himself from everything which distracts him from the remembrance of Allah and who is so filled with knowledge of heart and knowledge of mind that every precious and ordinary thing will be equal to him,. Shakila is considered as ninth classical Sufi by researchers and scholars. Her Sufic message conveys the message of Allah. The way of expressing, is heart and soul touching. Her restless soul search all around the consent of God. Shakila adopts the old tradition of Punjabi. Her poetry, prose creates an atmosphere of consciousness, where reader forces himself to think about the purpose of his life.

Keyword: Modern Sufi poetess, Shakila Jabeen, Realities, Life, Mystics, Classical, Message

توں من نہ من اوہ منانا جان دا

نویاں نکوریاں پرانا جان دا

جیہڑی ٹپ ٹپ ہلے اوہنوں بندھ دیندا کلے

لنگیاں تے لولیاں نچانا جان دا (1)

ڈاکٹر علامہ محمد اقبال دے شہر سیالکوٹ دی سوگھندی مٹی توں پھٹن والی، مہک کھلاردی شخصیت شکیلہ جبین، سچی تے سچی لکھارن جس نے اپنے قلم راہیں اک عام بندے تیک رب کائنات دے پیغام نوں اپڑیا تے اپنی بے قرار روح تے شور مچاؤندے اندر لے بال نوں حیاتی دا اصل مقصد گیانن واسطے

اوبدے سبق نوں آسان اکھراں راہیں بیان کرن دا آہر کیتا۔ شکلیہ جیہیں نے مڈھلی تعلیم شروع توں لے کے گریجویشن تیکر سیالکوٹ دے ہی تعلیمی اداریاں توں حاصل کیتی۔ ایم۔ اے انگریزی مرے کالج سیالکوٹ توں چنگے نمبریں نال پاس کیتا۔ شاعری لکھن دا مڈھ کالج دے زمانے وچ غزل کہن توں بنھیا۔ اپنے اندر دی آواز نوں اپنیاں لکھتاں راہیں جانو کروایا۔ ایہناں دیاں کتاباں دے ناں ایہ نیں: ”بنی اپنی گرو آپ“، ”رب کھیڈاں کھیڈ دا“، ”کرنیں (اردو نظماں)“، ”چھکالا“، ”اکھیاں دی چوگ“، ”نمک حرام“، ”طوطا پنج رنگیا“، ”Embrassing The Soil“، ”Off Line“، ”Be a light“۔

شکلیہ جیہیں نے شاعری توں اڈ مضمون نویسی تے افسانہ نگاری دا تجربہ وی کیتا اے۔ کالم نگاری دا کدی کدی لکھن دا سلسلہ The Business, The News, The Nation تے صدائے وطن اخباراں وچ جاری اے۔ جس توں اوہناں نے بین الاقوامی شہرت وی حاصل کر لئی۔ لکھت دا تجربہ اردو، انگریزی تے پنجابی زبانوں وچ اے۔ شاعری وچ خالص پنجابی اکھراں دی ورتوں راہیں پنجابی ثقافت تے اصلیت نوں زندہ رکھن دا جتن نظر آؤندا اے۔ خالص پنجابی اکھراں دے ورتاؤے راہیں آج کل آپ نے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج اینڈ کلچر وچ پنجابی لغت واسطے وی اپنی خدمات پیش کیتیاں نیں۔ بالوں واسطے انگریزی، اردو نظماں راہیں شعور چکاوون دی کوشش کیتی اے۔ ملی نغمے وی لکھے نیں، کجھ ملی نغمے نامور گائیکاں نے ٹی وی واسطے گائے وی نیں۔ پریت دی ماں پیو ولوں دتی گئی گڑھتی رت اندر رت کے اوبدی مٹھاس نوں ادب دی ہر وگی وچ کھلا ردی محسوس ہوندا اے۔ ایہناں دا صوفیانہ انداز ہر ڈھنگ وچ جھلکدا نظر آؤندا اے۔ گل اپڑان دا انداز ایسا اثر انگیز تے پچواں اے کہ اوس دی شدت نوں روح دی گہرائی تک محسوس کیتا جاسکدا اے، ہر صنف دا انداز وکھو وکھ ہوندا اے۔ اک صوفی واسطے اوس دے مضمون ڈرامے دے پلاٹ دی طرح رنگورنگی سطران نال تخلیق ہو جاندا اے۔ حمد ہووے، نعت ہووے، شاعری دی کوئی صنف ہووے یا نثری صورت، سب حوالیاں وچ اوہو فلسفہ نال نال ٹردا رہندا اے۔ شکلیہ جیہیں دی صوفیانہ سوچ بارے گل کیتی جائے تے اوس دی صوفیانہ سوچ اوہناں دے شعری پراگیاں توں اڈ اوہناں دے کالماں، مضموناں تے افسانیاں وچ وی نظر آؤندی اے۔

اک لکھاری دی لکھت بندے نوں حیاتی دے تجربات راہیں جیون پندھ کرن دا ڈھنگ سکھاون وچ خاص کردار ادا کردی اے۔ شاعری تخلیق کرن دا ڈھنگ وکھرا ای ہوندا اے۔ بہت سارے شاعر ایس نوں ”آمد“ نال منسوب کردے نیں جس وچ شاعر دی ذاتی کاوش نہیں بلکہ خاص ویلا، عطائے رب ولوں مخصوص کردتا جاندا اے۔ شاعری نوں ذاتی کاوش نال لکھیا نہیں جاسکدا اے تے ذاتی کاوش نال پڑھیا وی نہیں جاسکدا اے۔ شعر پڑھدیاں کدوں کوئی مصرعہ دل دیاں تاراں دے نال مل کے راگ الاپنا شروع کردے کوئی وی نہیں دس سکدا اے۔ کدوں کسے دے دل دی دنیا بدل جائے، کدوں تھڑکدے ہوئی پیر منزل دے راہ ول پے جاوون۔ کدوں اکھاں دی چمک اک مصرعے دی روح تیک اپڑ

جائے کوئی نہیں جاندا۔ ایسے لئی آپ دی شاعری نوں اک روحانی واردات آ کھدے۔ ڈاکٹر محمد اجمل نیازی لکھدے نیں:

”اصل میں یہ بھی کوئی روحانی واردات ہے۔ اسے پڑھتے ہوئے کئی ان دیکھی وارداتیں دکھائی پڑنے لگتی ہیں۔ آدمی کے دل کی آنکھ بیدار ہونے لگتی ہے اور اسے وہ کچھ نظر آتا ہے جو عام طور پر نظر نہیں آتا“۔ (2)

شکیلہ جبین دی شاعری نوں اک روحانی واردات دے طور تے محسوس کیتا جائے تے ان دیکھی واردات اصل وچ اوس دی حیاتی دا تجربہ تے مشاہدہ اے۔ جس نوں پورے وثوق نال شکیلہ نے ایس انداز نال لکھتے پایا اے کہ دل دی سستی اکھ جاگ پیندی اے۔ بندہ فیراوہ سب کچھ وی دیکھن لگدا اے جیہڑا عام طور تے اوس نوں نہیں دسد۔ ایہ دیکھن تے دکھائے جاوے دا سلسلہ وی بڑا ای عجیب ہوندا اے۔ ساڈی اکھ بہت وار اوہ سب کچھ دیکھدی اے جس دی چاہ نہیں ہوندی اوہ ان چاہی حقیقتاں دی منظر نگاری دا مشاہدہ قدرت ولوں کروایا جاندا اے تاں جے چاہی تصویراں نوں دیکھن واسطے تڑپ جاری رہے۔ شکیلہ جبین دی ایہ روحانی واردات اوس نوں خود شناسی مگروں حاصل ہون والی معرفت واسطہ اے۔ جس واسطے اوس نے حیاتی دے کئے اے پلاں نوں صدیاں وانگ لنگھایا ہووے گا۔ ساہواں دی سولی تے لکلیاں سدھراں نوں اکھراں راہیں پیش کرن دا انداز نوکھلا وی اے تے انملا وی۔ حیاتی دے ایس سفر وچ اوس نوں کئی وار پیراں دے چھالیاں سنے ٹرنا پیا ہووے گا ایس دا تے اوہوای زیادہ چنگی طرح تذکرہ کر سکدی اے۔ اک پڑھن والے دی حیثیت نال مینوں ایس شے دا ادراک اے کہ اوہدی اکھراں دی روشنائی، روح دے ہمیریاں نوں مکا کے چارے پاسے چان کرن وچ کامیاب ہو جاندی اے۔ ایس کامیابی دی مہک جیہڑے دے نال نال روح نوں وی مہکا دیندی اے۔

شکیلہ جبین دی پنجابی شاعری دے حوالے نال گل کیتی جائے تے اوہناں دے دو پراگے ”بنی اپنی گرو آپ“ تے ”رب کھیڈاں کھیڈا“ ملدے نیں۔ سعید بھٹا دی مرتب کردہ کتاب ”سانجھے وچار“ وچ منیر احمد شیخ نے پنجابی شاعری بارے دس پائی اے کہ:

”پنجابی شاعری، شاعری نالوں ودھ اک روحانی واردات اے تے ایس لئی ایس شاعری دیاں اک نالوں زیادہ سطحیں نہیں پڑھن دیاں وی تجربہ کرن دیاں وی۔“ (3)

پنجابی شاعری دا سلسلہ بارھویں صدی عیسوی توں حضرت بابا فرید شکر گنج دے شلوکاں توں شروع ہويا۔ جس دا لکھتی حوالہ حضرت بابا گورونانک دی کتاب ”گرو گرنٹھ صاحب“ توں ملدا اے۔ ایہناں دا اوہ تصوفانہ شروع ہون والا سفر اک کلاسیکل آفاقیت وانگ لوکاں دے دلاں اندر ایس طرح ودیعت کر گیا کہ اپنی صدیاں لنگھن مگروں وی دل توں دل تیک جاری اے۔ پنجابی صوفی شاعراں تے شکیلہ جبین دے تصوفانہ سفر بارے ڈاکٹر طارق عزیز نے شکیلہ جبین دے پہلے پراگے ”بنی اپنی گرو آپ“

دے انتساب وچ لکھیا اے کہ 642 ورھیاں وچ صرف اٹھ صوفی شاعر پیدا ہون مگروں لمی چپ چپان سی۔ شکلیہ جیہیں نے ورھیاں بعد ایس چپ دا جنرا بھنیا اے۔ اپنی شاعری راہیں حیاتی ٹپاون دا ول تے صوفیانہ رمزیاں بھنیاں دا آہر کیتا اے۔ اوہ صوفیانہ آگ تے رنگ وچ دھنڈی دھنڈی بھانجڑ بن گئی۔ اوہدی شاعری اندروں پھٹن والی اوہ بوٹی اے جس دے نال اوس دی جان پھلن تے آجاندی اے ایسے لمی ڈاکٹر طارق عزیز نے پورے یقین تے مان نال ایہ گل آکھی اے کہ:

”پنجابی وچ پہلاں اٹھ وڈے صوفی شاعر سن تے نوویں شکلیہ جیہیں اے۔ مینوں ایہ وی پک اے کہ شکلیہ جیہیں دی تھاں لین لمی فیر کئی صدیاں اڈیکنا پوے گا۔“ (4)

پنجابی ادب دے ایہ وڈے شاعر پنجابی ادب دے کلاسیکل شاعر نیں۔ جیہناں نوں صدیاں لگھن مگروں وی اوہناں دی عشق حقیقی دی جاگ نے زندہ رکھیا اے۔ ایہناں سب شاعراں نے Universality دا درجہ حاصل کر لیا اے۔ ایہناں کلاسیکل شاعراں وچ حضرت بابا فرید شکر گنج، حضرت شاہ حسین، حضرت سلطان باہو، حضرت بابا بلھے شاہ، میاں وارث شاہ، ہاشم شاہ، خواجہ غلام فرید تے میاں محمد بخش دے ناں شامل نیں۔ ایہناں سب صوفی شاعراں نے اللہ تعالیٰ دے پیغام نوں پوری ایمانداری تے جہد نال عام لوکاں تیک اپڑایا۔ لوکاں دی وچاردی جس نوں جگایا، گوہ کرن تے اپنی سیہان مگروں گیان دا درس دتا۔ حیاتی دی عملی صورت راہیں لوکاں نوں بیدار کیتا۔ میاں محمد بخش دا انہویں صدی عیسوی دا زمانہ سی۔ لوکاں دی اصل اسلام ولوں ناواقفی نے اوہناں دی حیاتی دے ڈھنگ دے نال نال اوہناں دی سوچ دے رنگ نوں وی بدل دتا سی۔ میاں محمد بخش دی لکھتاں نال اوہناں رب تے انسان نال جوڑ دا عشق محسوس کرنا شروع کر دتا۔ اوہناں دے کلام نوں صوفی گائیکاں نے گا کے آج وی دنیا بھر وچ اپنی مقبولیت عطا کیتی اے کہ اوس اک دل اندروں نکلی آواز، لکھاں محسوس کرن والے دلاں دی آواز بن گئی اے۔ لوکاں نے خارجی دے نال نال اپنی داخلی حیاتی دے سوچ ڈھنگ نوں بدلن واسطے جتن کرنے شروع کر دتے۔ میاں محمد بخش دا بہت سارا کلام آج محاوریاں دی صورت وچ وی لوکاں دی یادداشت وچ محفوظ اے۔ اوہناں نے بندے نوں رب کائنات دی چاہ یعنی بندگی تے عاجزی نوں ایس انداز نال لکھیا اے کہ ہر عاصی دے دل دی دھڑکن تے چاہ گدی اے۔ مثال دے طور تے اوہناں دی سب توں مقبول حمد اے کہ:

اول حمد ثناء الہی جو مالک ہر ہر دا

اس دا نام چتارن والا ہر میدان نہ ہر دا (5)

سب صوفی عاشقاں نے صرف اوس واحد بزرگ و برتر ہستی، پاک پروردگار دی وحدانیت دا اقرار اپنے سہا دے کن تیک کرن دا چارہ کیتا اے۔ بندے دا توکل اوس دی حیاتی وچ اوس دی کوششاں تے آزمائشاں دے صلے وچ رب ولوں خاص انداز تے خاص ویلے تے عطا ہو جاوے تے

ڈبڈی بیڑی تر جاؤندی اے۔ اوس نام دا جاپ کرن والا، اوس دانام چتارن والا ہر میدان وچ کامیاب ہو کے رہندا اے۔ ایہ کامیابی ہر بندے دی حیاتی دا مقصد ہونا ای اصل حیاتی اے۔ پنجابی نویں نظم دا مڈھ ویہویں صدی توں شروع ہون دا حوالہ ملدا اے۔ پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ وچ احمد حسین قریشی لکھدے نیں کہ :

”نظم کی پیدائش اگرچہ غزل دے صدیوں پہلے ہوئی لیکن اس کا مزاج تبلیغ و ہدایت

تھا۔ دین کی تبلیغ تصوف کا چرچا اور داستان گوئی، ساری شاعری پر محیط تھی۔“ (6)

نظم دی تخلیق کاری یا ورتاوا غزل توں صدیاں پہلاں ہو چکیا سی کیوں جے کجھ ودواناں دے مطابق حضرت بابا فرید گنج شکر دی شاعری وی نظم دی اک شکل اے۔ ایہناں دا مزاج تے اصل مقصد دین دا پرچاری۔ دین دی ترویج یا پھیلاؤ واسطے تصوف دے پرچار نوں عام کرن واسطے پنجابی قصہ نگاری یا کلاسیکل قصیاں دے روپ وچ، شعری صورت دے ڈھنگ راہیں لوکاں وچ عام کیتا گیا۔ تصوف جس بارے James H. Leuba نے کتاب The Psychology of Religious میں لکھیا اے کہ :

“Mysticism is a defectino of man. It is a merging of the individual will with the universal will, a consiouness of immediate relation with the divine, an intivitive certainty of contact with the supernatural world” (7)

شاعری وچ گھٹ اکھراں راہیں وڈا مضمون بیان کرنا آسان ہوندا اے پیغام شعری خصوصیت دی وجہ توں چھیتی اثر کردا اے۔ پنجابی نویں نظم دا موڈھی شریف کجباہی نوں نیا جاؤندا اے۔ اوہ زمانہ پاکستان بنن دا مڈھلا زمانہ سی جدوں پنجابی زبان دی ترویج دا سفر جاری سی۔ اوڈوں کئی اردو لکھن والیاں نے پنجابی لکھن دا چاروا وی کیتا۔ اوہ زمانے وچ احمد راہی تے شریف کجباہی دیاں نظماں نوں پنجابی رسالیاں وچ چھاپ کے عام لوکاں تیکر اپڑایا گیا۔ پنجابی نظم نگاراں نے اکھراں دے خاص اکھراں ورتاوے نال نظم دی فارم تے معنیاں دی ترتیب دا خاص خیال رکھیا۔ پاکستان دے وجود وچ آون مگروں پنجابی شاعراں نے پرانی شعری روایتاں نوں وکھ نہیں کیتا۔ سگوں اوہناں پرانی روایتاں نوں سامنے رکھ کے تجربے تے مشاہدے نال ایس دے ڈھنگ نوں بدل کے رکھ دتا۔ ترتیب، تسلسل تے روانی دا خاص خیال رکھدیاں ہوئیاں معرا، آزاد تے نثری نظم نوں تخلیق کیتا۔ کجھ پارکھاں تے ودواناں دا خیال اے کہ پنجابی شاعری وچ نظم دا وجود کئی صدیاں پہلاں پنجابی دی قدیم شاعری توں ملدا اے۔ کیوں جے پنجابی دے کئی لوک قصے تے واراں نظم دی صورت وچ لکھیاں گئیاں۔ مثال دے طور تے نادر شاہ دی وار یعنی نجابت دی وار وغیرہ تے پیلو دی مرزا صاحبان داستان وی اک نظمی صورت دا حوالہ اے۔ احسان الحق چیمہ نے اپنی کتاب تصوف فلسفہ اور تاریخ وچ کجھ انج بیان کیتا اے :

”تصوف کا مطلب ہے اللہ سے لو لگانا، یعنی اللہ سے ایسا تعلق پیدا کر لینا جس میں ہر قسم کی دوری ختم ہو جائے اور بندے کو مکمل یکسوئی حاصل ہو جائے“۔ (8)

اللہ والیاں نے ایسے دوئی نوں مکاؤں لئی دن رات خاص کوششیں نال ایسے پندھ نوں مکان وچ کامیابی حاصل کیتی اوس دے نال دو جیاں دی ہانہ پھڑ کے وی اصلی تے اخیری منزل تیک اپڑاؤ نوں ممکن بنایا،۔ پنجابی نظم نگاراں دے ایسے پیغام نوں اگانہ ٹورن لئی خاص کردار ادا کیتا اے۔

پنجابی نویں نظم دے ویہویں صدی دے حوالیاں وچ زیادہ تر مضمون معاشرتی مسئلیاں بارے ملدے نیں کچھ نظم نگاراں دیاں نظماں وچ معاشی، رومانوی دے نال نال تصوف دارنگ وی نظر آؤندا اے۔ متصوفانہ درجات نوں بیان کرن والے نظم نگاراں دی تعداد پنجابی نظم دے مڈھلے دور وچ گھٹ سی۔ ایسے داکارن اوس ویلے گھر وچ گھیریا شاعر دماحولیاتی عناصر اے۔ ویلا لکھن نال جدوں شاعر دی معاشی تے معاشرتی حالت تھوڑی بہتر ہونا شروع ہوئی اوس دی اقدار دی ترقی ہوئی تے اوس نے اپنی خود شناسی دے نال نال رب دی رضا توں حاصل ہون والی خوشی واسطے جتن شروع کردتا۔ ایسے جتن دا دائرہ بہت سارے شاعراں نوں تے نہیں گھیرا پر بہت سارے شاعر ایسے دی صف داترائی و لگن وچ دیکھے جاسکدے نیں۔ شکیلہ جیہیں داصوفیانہ ڈھنگ اوس نوں سب توں نمایاں کردا اے ایسے داثبوت اوس دیاں لکھتاں توں بھرپور جواز نال حوالیاتی صورت وچ موجود اے۔ آج دے نویں نظم نگاراں نے دنیا نوں تیاگ کے تصورانہ فطرت نوں بیان نہیں کیتا بلکہ اوہناں نے دنیا اندر رہ کے، اپنے نال وسیب دے رشتیاں دے حقوق تے فرائض دی ادائیگی راہیں ایہ سلسلہ جاری رکھیا اے۔ ایہناں صوفی منش نظم نگاراں دیاں نظماں وچوں تصوفانہ رنگ تے تصوفانہ درجات دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ پنجابی کلاسیکل ادب دی تحقیق توں ثابت ہوندا اے کہ پنجابی صوفی شاعراں دا کلام سارے داسارا ای تصوفانہ رنگ تے درجات نال بھریا اے۔ ایہناں کلاسیکل شاعراں دا لکھتی ڈھنگ آون والے شاعراں نے دی ورت کے اوس دے زندہ ہون داثبوت دتا اے۔

ڈاکٹر صغریٰ صدف نے وی شکیلہ جیہیں دے موہ لین والی صوفی لکھتی ڈھنگ بارے گل کردیاں اوہناں دی کتاب ”بنی اپنی گرو آپ“ وچ دسیا اے کہ شکیلہ جیہیں نے جس پنجابی دھرتی تے صوفیاں بابیاں دی پیروی کردیاں ہویاں اوہناں دے رنگ وچ اپنی گل اگے ٹوری اے۔ ایسے لئی اوہدے کلام پڑھدیاں ہویاں اوس نوں کدھرے بابا بلھے شاہ نظر آیا تے کدھرے شاہ حسین۔ میرے خیال وچ ایسے اصل کارن تے ایہناں سب دے اندر تصوف دا بلن والا دیوا اے۔ جس وچ اکو پریت دے تیل نے ات مچائی اے کہ شکیلہ جیہیں دی حیاتی دی بتی وی اوہناں صوفی شاعراں وانگ مچنا شروع ہوگئی اے۔ صوفی شاعراں بابا بلھے شاہ دے رنگ دی مماثلت بابا بلھے شاہ تے شکیلہ جیہیں دی بے باکی توں ثابت اے۔ شاہ حسین دامنانا انداز، دھی ماں دے مکالماتی رنگ نال علامتاں نوں ورت کے شکیلہ

جیں تے شاہ حسین دے لکھتی ڈھنگ وچ مماثلت پیدا ہوندی اے۔
 شکلیہ جیں دی کتاب ”رب کھیڈاں کھیڈا“ دی پہلی نظم نہیں ”نہیں سنی میں چنگی مندی
 مانیں“ اے۔ جس وچ ماں نوں دھی نے اپنے گہنیاں دے چاؤ بارے دسدے ہوئے آکھیا اے کہ:
 نی مائے مینوں گہنیاں دا چاء/ ہتھیں چھایاں میرے کنیں کانٹے پا/ رانی ہار مرے
 گلے چڑھا/ ایہ وینی میری رنگاں چہ نوا/ میرے گنیاں تے رولا کوئی پا/ تک تھلی
 تے متھے ٹکلا لاء/ بن پب تیرے اگے لگ جاواں گی/ جیہڑے پاسے آکھیں اوسے
 پاسے جاواں گی⁽⁹⁾

دھی ماں نوں گہنے پاؤن دے چاؤ بارے آکھدی اے۔ جو بن نوں سنوارن دا چاء ہر گڑی
 دے دل دی آواز دے نال نال اوس دی فطرت وی ہوندا اے۔ جو بن وچ سپہن پیدا کر لین نال سب
 نوں بھاء جاؤن دی تانگھ ہر ویلے بناؤ سنگھار دی رتجھ نوں پروان چڑھانوی اے۔ ایس بند وچ وی اک
 دھی داماں نوں ہار سنگھار کرن مگروں ماں دی ہر گل منن، اوس دے آکھے لگن دا معصومانہ انداز بیان کہتا گیا
 اے۔ ماں ولوں دھی نوں مت دیندیاں ایس بناؤ سنگھار دے نقصان بارے دسیا کہ ایہناں گہنیاں دے
 راہ بڑے اوکھے نیں۔ کنڈے کالے لچے تے ٹلیاں تے ہو کے سجانے پیندے نیں۔ اخیر تے ماں دھی نوں
 گہنیاں دے باجھ ساہواں دے سوکھے کر کے سوئی بنا کے اگے لاؤن دا وعدہ وی کردی اے۔ سچی گل
 اے کہ تصوف دا راہ بڑا ای اوکھا اے۔ ایس عشق دی راہ تے اک عاشق ہر ویلے محبوب نوں بھاء جان
 والے انداز نوں اپناؤن دے لکھاں جتن کردا اے۔ عشق حقیقی ہووے یا عشق مجازی دونوں صورتاں وچ
 اک عاشق ہر ویلے اپنے سپہن واسطے جتن کردا نظر آؤندا اے۔ عشق حقیقی دے عاشق داسپہن اوس دی
 روح نوں پاک صاف کرن مگروں تصوفاتی درجات نوں منزل بہ منزل طے کرن دے سلسلے نال ودھدا
 جاؤندا اے۔ ایہتوں تیک کہ محبوب یعنی اللہ تعالیٰ دی رضا نوں حاصل کرن مگروں وی اوس توں ناراضگی
 دے خوف نال حیاتی نوں دنیا دے خاردار کنڈیاں توں بچاؤن دی جہد وچ لگھا دیندا اے۔ تصوف دیاں
 اوکھیاں منزلاں نوں سوکھا کرن داکم اک مرشد اوسے طرح کردا اے جس طرح اک ماں دھی نوں دنیا وچ
 سوہنا بنا کے اوس نوں سوہرے گھر ٹورن دا کردی اے۔ دونوں دی بے غرضانہ پریت راہیں ای بندہ
 کاملیت حاصل کر سکدا اے۔ شکلیہ جیں نے وی حضرت شاہ حسین وانگ علامتی ڈھنگ وچ ملاج، چپو،
 پونی، چرخہ، ٹکلا وغیرہ دے اکھراں نوں ورت کے اصل گل تے اصل مقصد سمجھاؤن دی کوشش کیتی اے۔
 شکلیہ جیں دا تجربہ، مشاہدہ تے جستجو اوس نوں اوہ دوام عطا کردا اے کہ اوہ سدا صوفیاں وانگ دلاں دے
 نیڑے محسوس کیتا جان والا احساس حاصل کرن وچ کامیاب نظر آؤندی اے۔ اوس نوں عطا کیتی جان
 والی غیبی طاقت اوس دی سوچ دی پرواز نوں پر عطا کردی اے تے رنگاں بھری پرات وی جاناں وچوں
 اوس دے بول قوس و قزح دے رنگاں وانگ آل دوالے کھلر جان دے نیں تے ایہو جیہا سماں تخلیق ہو

جاندا اے کہ پڑھن والا ایہناں اکھراں دی رنگین وادی وچ گواچ ای جاندا اے۔ ”میں“ دا وجود مک کے ”توں“ وچ بدل جاندا اے۔ صوفیانہ وچاراں نوں انسان اکھراں راہیں بیان کرن واسطے اک صوفی دی لوڑ ہوندی اے۔ جیہڑا مجازی صورت وچ حقیقت دی گل سمجھاؤندا اے۔ مجاز دی زبان چھیتی پلے پلے جاؤندی اے۔ ایس بارے پروفیسر محمد اسماعیل بھٹی، اقبال صلاح الدین دی کتاب ”لعلوں دی پنڈ“ وچ اک مضمون راہیں بیان کردے نیں:

”صوفی شاعر عام بندیاں نوں مخاطب کرن لئی مجاز دی زبان استعمال کرن تے مجبور اے۔ ایہ مجاز دی زبان وی اوہ عام آدمی توں لیندا اے کدی اوہ لوک کہانیاں دے کرداراں نوں روحانی قدراں دیاں علامتاں بنا کے پیش کردا اے تے کدی سماج وچ موجود رواج تے پیشیاں دا ذکر کردا اے۔“ (10)

سب توں ودھ مقبول داستانی کرداراں وچ رانجھے نوں بہرہ اپنی ذات وچ محسوس کرن والا کردار اے جس نوں شاہ حسین توں اڈاج وی نویں لکھاری اپنی لکھت وچ ورت کے عشق حقیقی نوں کھول کے بیان کرن دا آسان ذریعہ خیال کردے نیں۔ شکیلہ جبین نے اپنے اندر صوفی دی واج نوں محسوس کرن مگورں سنیا تے اوہ سہ راہ تے ٹر پئی۔ ٹردی ٹردی اوتھوں تیک اپڑ گئی کہ اوس نوں آکھنا پے گیا کہ:

میری مٹی بن گئی منکے / وچ نور دادھا گھچھکے / گل پالئی صوفی بن کے / بن منکا منکا پڑھ جانا / ایہوں رب دی جگتی کر جانا (11)

اپنے مٹی دے جتے دا منکے بن جان دا حوالہ تے اوس نور دے دھاگے دے چھنکن دایقین ایہ خاص عطاءے ربی نہیں تے ہو رکیہ اے؟ اپنی ذات دی معرفت مگورں رب کائنات دی رضا حاصل کرن مگورں اپنی ساری ہستی دا اوس دے حکم دے تابع ہو جاوےں ہر بندہ بشر دا نصیب نہیں ہوندا۔ ایس نصیب نوں جانندیاں تے ایس دی اہمیت نوں بیانندیاں منکا منکا پڑھ جان تے رب دی جگتی کر جان دا ارادہ صرف باعمل سالک دی حیاتی دا جہد ہوسکدا اے۔ شکیلہ جبین نے اپنی دوجی کتاب داسرناواں تے نظم ”رب کھیڈاں کھیڈا“ وچ اوس داتا دے وکھو وکھ رنگ تے ڈھنگ یعنی کرماں بارے تذکرہ کیتا اے۔ جدوں بندہ سالک جان لیندا اے کہ انسان مٹی دے اک کھڈونے توں ودھ کجھ نہیں اوہ کھڈونا جس دیاں ڈوراں پتلی وانگ اوس دے کھڈاری دے ہتھ نیں۔ اوہ من و عن ایس اقرار نال سر دھنا شروع کر دیندا اے کہ بندہ منیں یا نہ منیں اوہ مالک اوہ خالق سب کجھ منوانا جاندا اے۔ اوس نوں اپنا آپ منوانا آؤندا اے۔ اوس مالک دے حکم تے ڈبدی بیڑی تردی اے تے تردی تردی ڈب جانندی اے اوہ ہر تھاں، ہر ویلے بندے نوں اپنے ہون دایقین تے اقرار کرواؤنا جاندا اے۔ اوہ جدوں کسے بندے دی رضا تے راضی ہوندا اے تے لہراں بہراں کر دیندا اے۔ شکیلہ جبین ایس بارے لکھیا اے:

جدوں موج وچ آوے، ساڈی بین وچ جاوے

چٹا کر کے دکھاوے، کبیڑے راگ چھیڑدا
رب کھیڈاں کھیڈدا، وانگ گینداں ریڑھدا (12)

جدوں رب کائنات موج وچ آؤندا اے تے بندیاں دی بین وجا دیندا اے۔ چٹا کر کے دکھا دیندا اے۔ اوس دے آل دوالے تے اوس دے دل توں سارے گناہاں دے ہمیریاں نوں معرفت دے نور نال دور کر دتا جاندا اے اوس دے کالے دل نوں چٹا بنا کے اوس دے دل دے کبیڑے کبیڑے راگاں نوں چھیڑتا اے۔ ایس دی جانکاری صرف تے صرف اوس کھیڈن والے کھڈاری کول اے۔ بندیاں نوں وانگ گینداں روڑھدا اے، رب کھیڈاں کھیڈدا اے۔

بندیاں نوں علم دی اک خاص مقدار ای عطا کیتی گئی اے۔ انسان اپنے توں پہلے دی تاریخ دا صرف اوہناں علم ای جان سکدا اے جتا اوس مالک دی مرضی اے تے اگوں کل یاں مستقبل واسطے جانکاری دی خاص مقدار تے معیار دا وی اختیار اوس دے ہتھ اے۔ اگلے آون والے پل بارے وی انسان لاعلم اے۔ لنگھن والا ہر لمحہ اک نامعلوم ہونی تے اُن ہونی نوں اپنے نال لائے پیروں پیری ٹردا جا رہیا اے۔ نہیں پتہ کس تھان تے کدوں موڑ کٹنا پے جاوے؟ کس تھان اپنے سرنوں خاک وچ رولنا اے، کس تھان اپنیاں پنجواں والیاں اکھیاں تے پھیلے ہوئے ہتھان نال منہ نوں عرش ول چک کے تکتا اے؟ کس تھان اوس مالک دیاں کیتیاں تے سرنوں بے اختیار سجدے وچ سٹ دینا اے؟ ایہ سب دا اوس سوہنے مالک نوں خوب اندازہ اے۔ کدی تے اوہ اکو وار منگن تے جھولی نوں خیرات نال بھر دیندا اے تے کدی اکو دعا دی قبولیت واسطے بکھ سک جاندا اے تے اکھاں ترس جانداں نیں۔ اندر دی ہون والی جنگ دی گھمن گھیری وچ بندہ بھوؤ کھاندا رہ جاندا اے۔ دل دی پٹاری اندر سوالاں تے جواباں دی پٹاری نوں کھول کے رکھ دیندا اے۔ بندے نوں مننا پے جاندا اے:

”پھڑے مٹی دا کٹورا/ وچ بیہہ پاوے کورا/ کتے بوہتا کتے تھوڑا/ چپ چاپ کردا/ بھیت نہیں دسدا“ (13)

اوس مالک دے بھیتاں نوں کوئی وی نہیں پاسکدا۔ اوہ مٹی دا کٹورا پھڑدا اے اوس اندر کورا بیہہ پاؤندا اے۔ کتے تھوڑا تے کتے بوہتا بیہہ پاؤندا اے۔ سارے کم اوہ چپ چاپ کردا اے۔ اوس والی کل کائنات نوں ہر شے دا اختیار حاصل اے۔ اوس دی ہر کرنی نرالی اے، کسے نوں تھوڑا تے کسے نوں بوہتا پاؤن والا فلسفہ وی اوس دا آپ گھڑیا اے تے مناسب وی اے۔ کیوں جے اوس دی عطا کنیاں واسطے تھوڑی وی بوہتی اوہدی عاجزانہ طبیعت نوں بھاء جاندی اے تے کسے نوں کپ بھر بھر دیندا اے اوہ اپنی فطرت دی بکھج وچوں ہمیش تھڑیا ای رہندا اے۔ اوہ مالک دلاں اندر یقین دی کو پیدا کر کے ہر نہ پوری ہون والی دعا دے کوئی نہ کوئی لکے ہوئے سبب وچوں منگن والے دل دی آس ٹن نہیں دیندا۔ آس دے دیوے دی جی نوں بھجن نہیں دیندا۔ ایسے لئی تے شکلیہ جیں نوں اپنی نظم ”تیری تو ہی جانے سائیاں“

تخلیق کرنی پے جاندی ای۔ جس وچ اوس نے دارو پی کے نچن تے کسے دے پانی پی کے ہسن دی گل کر کے ترہائے دے گجن تے کسے رے دے خالی جانی بن جاوے دا تذکرہ کر کے، دارو تے پانی سب کچھ اوسے دے ہون دی حقیقت تے روشنی پا کے اکناں تے چھم چھم و سن تے اکناں دے ویڑے ویرانی کرن دی صورت حال نوں بیانیا اے۔ واہ! میرے مالک ساری دنیا دے ہر جاندار دی کہانی تخلیق کرن والے کہانی کارا تو ہی سب پلائیاں تے کرداراں دی خاصیت تے ہیئت دا اُسارن والا ایں۔ تیریاں کرنیاں توں ای جانن والا ایں۔ ایسے کتاب دی اک نظم ”آئی ساریاں توں میں پہلی جھولی پھڑ کے“ دا انداز بڑا موہ لین والا اپنے محبوب تے داتا نال گل کرن دے بے تکلفانہ ڈھنگ دا بیان اے۔ جس وچ بڑے مان نال سوال کیتا اے:

”سوہنیا! وے سن مینوں سوہنی کر دے“، (14)

سوہنا بننا تے سوہنا لگنا دی اک چاہی انسانی فطرت، ہر بندے دے دل اندر شور مچاؤندی یا نکرے لگ کے بیٹھی چاہ۔ سوہنیا، دا اپنائیت والا انداز، محبوب دی توجہ حاصل کرن والا مخاطبی جملہ کہ جس نوں ادا کرن مگروں محبوب فوراً عاشق نوں آکھے کہ دس پیار یا تیری کیہ چاہ اے؟ چاہ اوہو جو عاشق دی ہوندی اے، محبوب نوں بھاء جاوے دی چاہ شکلیہ جیں دا اگوں سوال کہ میرا سوہنا بننا اک انہونی وانگ اے۔ اوہ آکھدی اے کہ میں ہوندیاں ویکھیاں نیں توں مینوں سوہنی بنا دین دی انہونی وی دکھا دے کہ میں اپنی میل نوں آپ ای دیکھ سکاں۔ مینوں اپنی میل دیکھ کے مڑھکا آ جاوے۔ میرے جتے دی رُوں رُوں وچوں موری وانگ نکل جائے تے مینوں پونی کر دے۔ ایس توں مراد اے کہ جدوں بندے نوں اوس دا پنا اندر لا گند یا میل یعنی گناہ دے شروع ہو جاندا ہے تے اوس داسب توں پہلا کم توبہ دی پوڑی چڑھنا ہوندا اے۔ توبہ دی پوڑی چڑھن مگروں سرسجدے رکھ کے اپنے گناہاں دی معافی منگ کے قلب دے شیشے وانگ لٹک جان واسطے التجا کیتی جاندی اے۔ ایس التجا ویلے منگن والے نے ایس گل دی وضاحت کر دتی ہوندی اے کہ میں اپنی جھولی پھڑ کے سب توں پہلے آئی آں۔ میری جھولی سب توں پہلے بھر کے میری مراد پوری کیتی جائے۔ سودا ہٹی وچوں دے کے میری بوہنی کر دتی جائے۔ کیوں جے میں اپنی جھولی بھر کے نسنی آں پر مینوں راہ نہیں لبھدی اے۔ میرے اُتے اوس صراط مستقیم نوں واضح کر دتا جائے۔ ایس دے نال ای آکھ دتا کہ میری بوہنی ایہو جی بھاگاں والی ہووے کہ گاہک تے گاہک آونے شروع ہو جاوے۔ اے میرے داتا! اپنی ہٹی وچ میرا سدا آؤنا لکھ دے۔ کیوں کہ اکو توں مینوں سب کچھ حاصل ہونا اے۔ میں بار بار اپنا دامن صرف تیرے اگے ای پھیلا نا اے۔ کیوں کہ مینوں پورا یقین اے کہ صرف توں ہی مراد نوں پورا کر سکنا ایں۔ صرف توں ہی میری جھولی نوں بھر سکنا ایں۔ ایہ ساریاں ان ہونیاں نوں میرے مالک ہونی کر دے۔ کیوں کہ:

تو دیندا بھانویں تھک جاویں، میں لیندی تھکنا نہیں

توں میتھوں بھانویں اک جاویں، میں فیروی جھکنا نہیں⁽¹⁵⁾

یعنی میرے مالکا میں ہر چاہ تے امید دے پورے ہون دی آس صرف تے صرف تیرے درتوں ای لائی
اے۔ میں اپنی ساری حیاتی نوں ہزاراں تے لکھاں تانگھاں دی نذر کردتا اے۔ میری اک چاہ تے
سدھر پوری ہوندی اے تے اوس دے نال ای دوجی چاہ واسطے میری اکھاں اندر چمک پیدا ہو جاندی
اے، دل تڑپنا شروع ہو جاند اے۔ ہونٹ اوس دی قبولیت دی چاپ چپن وچ مصروف ہو جاندے
نیں۔ ساری دی ساری توجہ اوس چاہ دی قبولیت واسطے رُجھ جاندی اے۔ لمحے صدیاں لگنا شروع ہو
جاندے نیں۔ شکلیہ جیہیں دا پورے یقین نال اوس مالک توں منگن دی آس کہ میں تے تیرے کولوں
منگدے ای رہنا ایں۔ توں بھانویں دے دے کے تھک تے اک جاویں مگر مینوں تیرے کولوں منگن
وچ کوئی جھاک نہیں اے۔ جھجھک تے اوس تھاں تے ہوندی اے جتھے یقین دی ندی دا پانی گھٹ
ہووے۔ جتھے پورا یقین ہووے اوتھے منگن دی چاہ دا مان ہوندا اے۔ ایہ یقین وی اوسے پیار کرن
والے خالق دی دین اے جس نے اپنے بندے دے دل اندر پادتا کہ میرے بندے میرے کول سوال کر
میں تیرا ہر سوال پورا کراں گا۔ بلکہ بار بار سوال کرن والے تے میری نظر وچ مقبول ہوندے نیں۔ زیادہ
قرب حاصل کر لیندے نیں۔ دنیا داراں نالوں بالکل وکھرا ای ڈھنگ کہ بندے کولوں اک توں دودجی
وار سوال کرواتے منہ بنا کے سوسو احسان جتلاون مگروں طعنے مہنیاں دی بارش کر دیندے نیں۔ اوہ داتا بار
بار منگن دا انداز محبوب خیال کر کے، عاجزی قبول کر کے اوس دے درجات بلند کر دیندا اے۔ شکلیہ جیہیں
نے ایہ وی یاد کرا دتا کہ قیامت توں پہلاں جے کر شام ہو جاوے تے فیروی اوس نے اوسے رب ول
ای تنکنا ای۔ اوسے ول آس ودھانی اے تڑا کر دی اے کہ اوہ اوہدے واسطے انبراں توں تاریاں نوں کھل
دے۔ اوہناں تے بیہہ کے اوہدے کول پرت آوے گی۔ اوہی حیاتی دی دس نہیں کہ اوہ گھڑی اے یا دو
گھڑی۔ اوہدے اندر ہن تے ساہ ست نہیں کہ ٹرن جوگی اے۔ عبادت نال اوہنوں راضی کر سکدی
اے۔ رضا نوں حاصل کرن داس جہد کر سکدی اے۔ (بڑھاپا آون والے) جے اوہدے اہ ست مک
گئے کچھ وی کرن جوگی نہ رہوے گی۔ تے مالکا! اوہدے تے رحمت دی چھاں کر کے ہتھ پھڑ کے اوہنوں
اپنے ول کھچ لے۔ ایس واسطے بھانویں اوہنوں انبراں نوں ست کرنا پوے ایہ بھیت اوہ کسے نوں نہیں
دے گی۔ اخیر لے مصرعے وچ خوشخبری دے دتی کہ اوس محبوب خدا نے انبر پٹھوں ای اوہدے تے مہر
دی نگاہ کر لئی اے۔ اوہنوں ملیا میٹ کر چھڈیا اے اوہ تے حروں بنا سلیٹ اے پراوہنوں متراں نے
پلیٹ لیا اے۔ متراں نے پلیٹ لیا اے؟ والا جملہ وی اپنائیت دے نال نال منظوریت ول اشارہ
کردا اے۔ متر دی تعریف کردیاں نجم حسین سید نے اپنی کتاب ”سدا آبادی کرنا“ وچ لکھیا اے کہ:

”متر کون اے؟ متر اوہ دوجا ہوندا اے جیہنوں بندہ ڈھڈوں اپنا لووے، جیہڑا اپنے

توں باہر آ، وکھرا ہوندا اے وی اپنے اندر ہووے، جیہنوں اندر تھاں دیون واسطے اپنی

من دیاں پرانیاں رویاں نوں طلاقتا پوے، متر اپنے توں باہر سچ اے، اوہدے وار
نوں سنن عشق اے، ایہ عشق بندے نوں نویاں کریندا اے، اوہدی سُر ت نوں اوہدی
دیکھنی نوں جاگ لاؤندا اے، ایہو نگاہاں دا پاک ہوون اے۔“ (16)

ڈھڈوں اپنا لین دا عمل تے اوہوں ہوندا اے جدوں اپنے ساہ تے اپنے جتے دے اک اک
رُوں اندر اوس دے پیار نوں قید کر کے رت وانگ جیون گھڑیاں وچ چلدے رہن دے قابل بنایا
ہوے، قبولیت دے عمل نوں کدی تے سالان لگ جاندا ہے نیں تے کدی اک گھڑی ای فرشوں عرش
تے اڑا دیندی اے۔ شکیلہ جیہیں دی ایہ نظم ”میں حرفوں بنا سلیٹ“ اُچے معیار دی نظم اے۔ ایہا اُچا کہ
شاید اک عام بندہ اوس دی سوچ تک وی نہ اڑ سکے۔

شکیلہ جیہیں نے اپنی نظماں دیاں کتاباں وچ جنیاں وی نظماں تخلیق کیتیاں تے اوہناں سب
دے سرناویں نظماں دے خلاصے دا بیان نیں۔ سرناویاں توں ای جھات پا کے پورے مضمون دا مرکزی
خیال حاصل کیتا جاسکدا اے۔ سب نظماں اندر صوفیانہ سوچ، کاوش تے عمل نظر آؤندا اے۔ سیالکوٹ شہر
دے ماحول وچ رہندیاں، پنجابی زبان نوں ورتدیاں اوس دا حق ادا کرن دا جتن نظر آؤندا اے۔ ٹھیٹھ
پنجابی اکھراں نال پنجابی ادب وچ اک خاص سیہان راہیں اک سلاہن جوگ حوالہ جنم دتا گیا اے۔
پنجابی ثقافت تے رہتل نے شکیلہ جیہیں دی سیانف نوں انفرادیت دان کیتی اے کہ اوس دا
پنجابی تصوفانہ کلام آج دے نویں زمانے وچ اک روشن چراغ محسوس ہون لگا اے۔ ماں دھی دی گورھی
سانجھ، بابل تے ویراں نال پیار حیاتی دا وڈا سرمایہ اے۔ پریت دی پاندھی ہون کارن رب دی مخلوق
نال کسے وی لوبھ توں بغیر شکیلہ جیہیں دی حیاتی دا وڈا مقصد اے۔ ایسے لئی تے آپ واسطے ڈاکٹر نیلہ
رحمان نوں وی ایہ آکھنا پیا کہ:

”..... وسیب، ویہار، ذات کائنات دیاں ایہناں ساریاں بجھارتاں دی کتھارے،
ایہناں لیکھاں دے اکھراں ہونیں جیہڑے ساڈی ہوند گواچی نال کدھرے گواچ
گئے سن۔ اوہنے اچن، اچیت دی گندھڑی وچوں کڈھ، بنا سنوار کے پڑچھتی اُتے
چُن دتے نیں۔ جتھے آ کے اوہناں نواں ساہ لیا اے۔ نواں، نویکلا، نرویا وی،
ساری وچاراں بھری جیون گتھلی، جو پہلے سادھو سنت فقیر اُندے سن۔ شکیلہ نے
اوہناں ساریاں وچارتانیاں نوں اک نواں گیان روپ دان کیتا اے۔“ (17)

نویں، نویکلے تے نزوئے اکھراں دی تخلقی کار نے سرنیوا کے رب نوں سناون دا جتن کر کے
حیاتی کرن دا درس دیندیاں اپنی حیاتی نوں باعمل سانچے نال سب دے سامنے پیش کیتا اے۔ اوس دے
نال ای اپنے اندر دی صفائی، اپنے آل دوالے دے پریت دے رنگاں نوں کھلارن، نیک کماں نال
دعاواں لین، اپنی اخیر واسطے نیک عمل کماون دی پریرنا دتی اے۔ ایس فانی دنیا دی بجائے ہمیش رہن والی

حیاتی واسطے سامان اکٹھا کرن دادرس دتا اے۔ سادہ حیاتی لنگھاون والی ایہ صوفی منش شخصیت اپنے چار چوہیرے سکھ، امن تے خوشی دے کھلے رنگ دیکھنا چاہندی اے۔ کیوں جے شکلیہ جہیں دے اپنے مطابق رب جدوں بندے نوں جہان وچ گھلدا اے تے پسند کردا اے کہ اپنے بندے نوں چنگی طرح وتر لا کے گھلے تاں جے اوہدا بندہ ایس دھرتی اتے ہاسیاں دیاں پھلاریاں کھلار دیوے۔ ایس دھرتی تے آون والا ہر بندہ فرشتیاں وانگ معصوم تے پھلاں وانگ پاک ہوندا اے۔ شکلیہ جہیں دی لکھت وچ صوفیانہ رنگ دے نال نال صوفیانہ درجات توبہ، فقر، زہد، ورع، توکل تے رضا دے پہلوواں نوں دیکھیا جا سکدا اے۔ نویں پنجابی نظم لکھن والیاں وچ شکلیہ جہیں داناں اگھڑواں نظر آؤندا اے۔ پنجابی کلاسیکل شعری ریت نوں ٹردے رہن دا جواز ایہناں مہان ہستیاں توں ای ملدا اے۔

حوالے:

- * ریسرچ سکالر پی ایچ۔ ڈی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2016ء) 109۔
- 2- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا (کتاب دی جلد دا اُتلا ورقہ)
- 3- سعید بھٹا (مرتبہ)، سانجھ وچار، پاکستان (لاہور: اظہار سنز، 1997ء) 389۔
- 4- شکلیہ جہیں، بنی اپنی گرو آپ، (لاہور: ساون پبلی کیشنز، 2015ء) جلد دا اُتلا ورقہ۔
- 5- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، (مرتبہ) سیف الملوک (لاہور: آر آر پرنٹرز، سن 2)۔
- 6- احمد حسین قریشی، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء) 307۔
- 7- James H. Leuba, The Psychology of Religious Mysticism, (London: Routledge E. Kegan Paul, 1925) 1-7
- 8- احسان الحق چیمہ، تصوف فلسفہ اور تاریخ (لاہور: تقسیم دین پبلشرز، 2001ء) 5۔
- 9- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، 15۔
- 10- اقبال صلاح الدین (مرتبہ) لعل دا دی پنڈ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء) 225۔
- 11- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، 126۔
- 12- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، 34۔
- 13- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، 101۔
- 14- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، 137۔
- 15- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، 128۔
- 16- نجم حسین سید، سچ آبادی کرنا (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء) 78۔
- 17- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈ دا، کتاب دی جلد دا اُتلا ورقہ۔